Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

VOL- IX	ISSUE- V	MAY	2022	PEER REVIEW e-JOURNAL	IMPACT FACTOR 7.331	ISSN 2349-638x

महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक विचारांची सद्यस्थितीतील प्रासंगिकता

[Present Relevance of Mahatma Gandhi's Economic Thoughts]

डॉ. बालाजी तुळशीराम घुटे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

गोषवारा :-

वर्तमान स्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्थेत दारिद्रय, बेरोजगारी, आर्थिक विषमता, उद्योगाचे केंद्रीकरण, नागरीकीकरणाच्या समस्या, पर्यावरणीय बदलातून जागतिक तापमान वाढ, वर्गसंघर्ष, आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील प्रतिकुल व्यवहारतोल, सार्वजनीक सेवांचे होणारे खाजगीकरण, उपलब्ध संसाधनाचा होणारा अपव्याय, श्रमाला नसलेली प्रतिष्ठा अशा अनेक आर्थिक समस्यांना भारतीय अर्थव्यवस्था सामोरे जात आहे. महात्मा गांधीजींनी २० शतकाच्या मध्यात आपल्या लेखणीतून व आचरणातून मांडलेले आर्थिक विचार आजच्या देशाच्या आर्थिक स्थितीला कसे तारणहार ठरू शकतात, हेच या शोधनिबंधातून प्रतित होते. गरिबी, बेरोजगारी व आर्थिक विषमता या तीन प्रमुख समस्या सोडवत असताना सत्य, अहिंसा, श्रमप्रतिष्ठा व साधेपणा या तत्वावर आधारीत आर्थिक धोरणांचा स्वीकार केल्यास उपरोक्त सर्व आर्थिक प्रश्नांचे शाश्वत उत्तर मिळते. आपण सर्वजण भौतिक साधने व भौतिक सुखाच्या मागे धावत आहेत. मानवाला आपल्या अमर्यादित गरजांची पुर्तता करत असताना संपुर्ण निसर्ग हा ओरबडला जातो आहे. त्यातून जल, मृदा, वायू यांचे मोठया प्रमाणात प्रदूषण होवून देशाच्या शाश्वत आर्थिक विकासाला मोठया प्रमाणात खीळ बसत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था सध्या गंभीर आर्थिक प्रश्नांना सामोरे जात आहे. त्या प्रश्नांवर मात करण्यासाठी सरकार जी आर्थिक धोरणे स्विकारत आहे ती तात्पुरती व तकलादू आहेत. अर्थव्यवस्थेला जर या गंभीर आर्थिक प्रश्नातून बाहेर काढायचे असल्यास महात्मा गांधीजीचे आर्थिक विचार कसे तारणहार ठरू शकतात हे येथे शोधित केले आहे.

प्रस्तावना (Introduction) :-

गरिबी, बेराजगारी, आर्थिक विषमता, आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील प्रतिकुल व्यवहारतोल, देशाच्या विशिष्ट भागात झालेल्या उद्योगाच्या केंद्रीकरणातून निर्माण झालेल्या समस्या, मजूरांचे स्थलांतर, वाढत्या झोपडपट्टया, आर्थिक व सामाजिक गुन्हेगारी, वाढते नागरीकरण, पर्यावरणीय बदलातून झालेली तापमानवाढ, वर्ग संघर्षातून औद्योगिक अशांतता, सार्वजनिक सेवांचे होत असलेले खाजगीकरण, मर्यादीत नैसर्गिक व मानवीय संपत्तीचा होत असलेला अपव्यय या अशा प्रकारच्या अनेक आर्थिक प्रश्नांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेला ग्रासले आहे. भारतीय स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सवी वर्ष या वर्षी आपण साजरे करत आहोत म्हणजे देशाला स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्षे झाली तरी भारतीयांच्या अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण व आरोग्य या प्राथमिक व मुलभूत गरजाच पुर्ण होवू शकल्या नाहीत. गेल्या ७५ वर्षात "गरिबी हटाओ" नारा देवून गरिबी निर्मुलनासाठी अनेक सरकारी योजना आखल्या व राबवल्या पण गरिबीची समस्या आजही गंभीर रूप धारण करून आहे. चालू वर्षी असणारी बेरोजगारी गेल्या ४४ वर्षातील सर्वोच्च दरावर आहे. मुठभर औद्योगिक घराण्याजवळ देशाच्या एकूण संपत्तीच्या ७०% संपत्ती आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील व्यवहार तोल हा गेली ७५ वर्षे सतत प्रतिकूल आहे. मुंबई, पुणे, ठाणे, नोयडा, कलकत्ता, हैद्राबाद, बेंगलोर, चेन्नई, अहमदाबाद, दिल्ली या विशिष्ट भागातच उद्योगाचे मोठया प्रमाणात केंद्रीकरण होवून येथे सर्व देशातून मोठया प्रमाणात मजूरांचे स्थलांतर होत आहे. त्यातून या शहरी भागात धारावीसारख्या मोठया अनेक झोपडपट्टयांची निर्मिती होत आहे. या झोपडपट्टयात बालगुन्हेगारी, वेश्यावृत्ती यासारख्या अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होत आहे. खंडणीसारखे प्रकार हया मोठया शहरात घडत असून त्यातून टोळीयुध्द होवून अनेक प्रकारचे आर्थिक गुन्हे घडत आहेत. अमर्यादीत केंद्रीत औद्योगिकरणातून त्याचे निसर्गावर मोठया प्रमाणात परिणाम

होवून नैसर्गिक पर्यावरणाची व्यवस्था ही पुर्णपणे असंतुलित झाली आहे. औद्योगिक क्षेत्रात नेहमी कामगार व मालक संघर्ष होताना दिसतो. त्यातून देशात मोठया प्रमाणावर औद्योगिक अशांतता पसरत आहे. आज भारतातील राष्ट्रीयकृत बँका, दूरसंचार कंपन्या, रेल्वे या सारख्या लोक उपयुक्त महत्वपुर्ण राष्ट्रीय सेवांचे अंधपणे खाजगीकरण केले जात आहे. मर्यादीत प्रमाणात उपलब्ध असणाऱ्या नैसर्गिक व मानवीय संसाधनाचा मोठया प्रमाणात अपव्याय केला जात आहे. त्यातून भारतीय अर्थव्यवस्थ स्थिर व अवसायनातल्या स्थितीत येवून पोहचली आहे.

२० व्या शतकात महात्मा गांधीजींनी मांडलेले आर्थिक विचार हे वर्तमान स्थितीतही कसे तंतोतंतपणे भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील उभ्या असणाऱ्या आर्थिक प्रश्नांचे शासश्वतपणे निवारण करण्यासाठी उपयोगी आहे याचा बोध घेण्याचा प्रयत्न येथे करण्यात आला आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे (Objective of Study):-

1) भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आर्थिक प्रश्नांचा आढावा घेणे
2) महात्मा गांधीजीचे आर्थिक विचार जाणून घेणे
3) भारतीय अर्थव्यवस्थेचे आर्थिक प्रश्न व ते सोडवण्यासाठी वर्तमान स्थितीत महात्मा गांधीजीच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगितकता तपासणे.

गृहितके (Hypothesis of Study):-

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेत अनेक रचनात्मक दोष आहेत.
२. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक प्रश्न हे अत्यंत क्लीष्ट व गुंतागुंतीचे आहेत.
३. नितीशास्त्र व अर्थशास्त्र यांना वेगळे करता येत नाही.
४. सत्य, अहिंसा, अपरिगृह, साधी राहणी व उच्च विचार, विश्वस्त व सर्वोदय यावर आधारित देशाची आर्थिक निती ठरवली जावू शकते.

संशोधन पध्दती (Research Methodology) :-

व्दितीयक सामुग्री संकलन पध्दतीचा या शोधात पुर्णत: वापर केला आहे.

मुख्य विवेचन (Main Analysis) :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर वर्तमान स्थितीतही दारिद्रय, बेरोजगारी, आर्थिक विषमता, आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील प्रतिकुल व्यवहारतोल, उद्योगाचे केंद्रीकरण, मजूरांचे स्थलांतरण, वाढत्या झोपडपट्टया, आर्थिक व सामाजिक गुन्हेगारी, वाढते नागरीकरण, तापमानवाढ, औद्योगिक अशांतता, सार्वजनीक सेवांचे खाजगीकरण या इतर अनेक आर्थिक समस्या अर्थव्यवस्थेसमोर गंभीररित्या उभ्या आहेत. गेल्या ७५ वर्षातही आपण त्यांचे निराकरण करू शकलो नाहीत. त्या सोडवण्यासाठी आपण अनेक कार्यक्रम व योजना आखल्या पण त्यात आपल्याला अद्याप यश आले नाही. अन्न, वस्त्र निवारा शिक्षण व आरोग्य या प्राथमिक गरजांची पुर्तताही अद्याप आम्ही करू शकलो नाही. याचा अर्थ आर्थिक धोरणामध्ये कुठे तरी चूक होत आहे. भारत सरकारच्या आर्थिक धोरणात काही तरी कमतरता आहे. मुळ रोग तसाच राहतो आणि आपण फक्त फांदया छाटत जातो. निर्माण झालेल्या आर्थिक प्रश्नांवर शाश्वत व कायमस्वरूपी उपाय झाला पाहिजे.

अर्थव्यवस्थेसमोर निर्माण झालेल्या गंभीर आर्थिक प्रश्नाच्या कायमस्वरूपी व शाश्वत निर्मुलनासाठी महात्मा गांधीजींचे सत्य, अहिंसा, अपरिगृह, साधी राहणी, श्रमप्रतिष्ठा या तत्वावर आधारीत सुर्वोदय, विश्वस्त, ग्रामस्वराज्य, स्वदेशी उद्योगाचे विकेंद्रीकरण, खादी ग्रामोद्योग व कुटीर उद्योगावरील त्यांच्या विचारांचे सार जर भारताच्या आर्थिक धोरणात समाविष्ठ केले तर भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आर्थिक समस्या हया कायमस्वरूपी व शाश्वतपणे सोडवल्या जातील. कारण त्यांच्या आर्थिक विचारात प्रचंड वाढत जाणाऱ्या लोकसंख्येमुळे ज्या आर्थिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत त्यांचे निराकरण करण्याचे सर्वसमावेशक विचार हे भारतीय स्थानिक परिस्थितीला अनुसरून वास्तव स्थितीचे भान असलेले सर्वसमावेशी आर्थिक तत्वज्ञान आहे. ज्यांचा आम्ही भारतीयांनी कधी गांर्भियाने विचार केला नाही.

भारताच्या आर्थिक समस्या व महात्मा गांधीजीचं आर्थिक विचार/ तत्वज्ञान

१. दारिद्रय :-

दारिद्रय हा भारतीय अर्थव्यवस्थेला लागलेला मोठा शाप व कलंक आहे. स्वातंत्र्यच्या ७५ वर्षानंतरही हा कलंक

आम्हाला दूर करता आला नाही. १२ पंचवार्षिक योजना व गेल्या ०८ वर्षात निती आयोगाच्या विविध योजना व कार्यक्रम या सर्वांचे मुख्य उद्दिष्ट होते ते म्हणजे दारिद्रय निर्मुलन पण आजही २३% लोक हे दारिद्रयरेषेखाली जीवन व्यतित करताना दिसतात.

महात्मा गांधीजीनी आत्मनिर्भर व स्वयंपुर्ण गावाची सकंल्पना मांडली. आज जरी देशात नागरीकरण मोठया प्रमाणात वाढले असले तरी आजही भारतात ६.५ लाख खेडी आहे. आजही भारत खेडयात वसतो म्हणून गांधीजी नेहमी म्हणत "खेडयाकडे चला" प्राचीन भारतातील खेडी ही आत्मनिर्भर व स्वयंपुर्ण होती. स्वातंत्र्यानंतरही गांधीजी म्हणत आपली खेडी ही आत्मनिर्भर व स्वयंपुर्ण झाली पाहिजेत. खादी व ग्रामोद्योगाचे पुर्नजीवन झाले तर गावातील प्रत्येक हाताला काम मिळेल. गावातील पैसा हा गावातच राहिल, गावातील लोकांची मोठया प्रमाणात क्रयशक्ती वाढेल त्यातून गावातील लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा वाढून गावातील लोक हे दारिद्रयरेषेच्या वर येवून दारिद्रयाचे निर्मुलन होईल. पण आपण गांधीजीनंतर त्यांच्या ग्रामस्वराज्य, खादी व ग्रामोद्योग, कुटीरउद्योगातील ते सांगत असलेल्या आर्थिक तत्वज्ञानाकडे पुर्णत: दूर्लक्ष केले. परिणामत: दारिद्रयावर शाश्वत आर्थिक उपायाकडे जाण्याऐवजी म्हणजे महात्मा गांधीजीच्या आर्थिक तत्वज्ञानाकडे जाण्याऐवजी चुकीच्या दिशेने गेलो. गांधीजीच्या आर्थिक तत्त्वज्ञानात खुप मोठी क्षमता आहे. ज्यातून अर्थव्यवस्थेला नवी उर्जा मिळून ती दारिद्रयाला धक्का देवू शकते.

२. बेरोजगारी :-

भारतासारख्या श्रमप्रधान देशात मोठी यंत्र म्हणजे मानवी श्रम व वेळ वाचवणारी पण देशातील लोकांना रोजगाराची संधी नाकारणारी व्यवस्था आहे. भारतात लघु व कुटीर उद्योगच मोठया प्रमाणात स्थापित झाले पाहिजे कारण यात खूप कमी यांत्रिकीकरण जास्त प्रमाणात मानवी श्रमाचा वापर केला जातो. पण आज देशात मोठे व वेगाने यांत्रिकीकरण केले जात आहे. त्यामुळे प्रतिवर्ष बेरोजगारी वाढ होत आहे. २०२०-२१ मध्ये बेरोजगारीचा दर हा गेल्या ४० वर्षातील सर्वोच्च म्हणजे ४४% इतका होता. आज देशातील युवक निराशेच्या गर्तेत ढकलला जात आहे. त्याच्या हाताला काम देण्याची क्षमता ही यांत्रिकीकरणात नाही. म्हणून गांधीजी प्रत्येक घरात कुटीरउद्योग म्हणजे खादीचे सुत तयार करणे म्हणजे खादी ग्रामोद्योगांचा मोठया प्रमाणात पुरस्कार करायचे, प्रचंड लोसंख्येच्या देशात लघु, कुटीर व ग्रामोद्योगाशिवाय पर्याय नाही कारण यांच्यातच देशातील सर्व लोकांना रोजगार देण्याची क्षमता आहे. याची जाणीव महात्मा गांधीजीना होती.

३. आर्थिक विषमता :-

स्वातंत्र्याच्या गेल्या ७५ वर्षात आर्थिक विषमता कमी होण्याऐवजी वाढली आहे. गरीब व श्रीमंत यांच्यातील दरी वाढली आहे. मुठभर औद्योगिक घरण्याजवळ संपत्तीचे केंद्रीकरण झाले आहे. देशाच्या एकुण संपत्तीच्या ७०% संपत्ती ही या मुठभर घराण्याजवळ केंद्रीत झाली आहे. आर्थिक विषमता ही भीषण स्तरावर आहे, ती कमी करणे गरजेचे आहे.

गांधीजींनी अपरिगृह कल्पनेतून विश्वस्ताची कल्पना मांडली, अपरिगृह म्हणजे संपत्तीचा संग्रह न करण्याची वृत्ती होय. त्यांच्या मते श्रीमंत लोकांनी संपत्तीचा, मालमत्तेचा संग्रह न करण्याचे ठरविले तर समाजातील आर्थिक विषमता कमी होईल. गांधीजींचा सर्व प्रकारच्या विषमतेला विरोध होता. परंतू खाजगी मालमत्तेविरूध्द ते नव्हते. खाजगी मालमत्तेचा दूरउपयोग होवू नये असे त्यांना वाटत होते. एखादया व्यक्ती वडिलोपार्जित संपत्ती मिळाली किंवा त्याने ती स्वकर्तृत्वाने मिळवली तर त्याचा सर्वच्या सर्व लाभ त्या एकटया व्यक्तीला मिळावा या गोष्टीला त्यांचा विरोध होता. समाजातील श्रीमंत लोकांनी स्वत:च्या गरजा पुर्ण होतील एवढी संपत्ती स्वत:जवळ ठेवावी व राहिलेली संपत्ती समाजासाठी वापरावी. या अपरिगृह वृत्तीतूनच समाजातील विषमता कमी होईल. अपरिगृहाची संकल्पना ही आदर्श समाजातील वाटत असली तरी तिचा स्वीकार करणे शक्य आहे. ऱ्हदयपरिवर्तनातून श्रीमंत लोकामध्ये अपरिगृह वृत्ती आणणे शक्य आहे. त्यातून समाजातील वर्ग संघर्ष टाळता येईल.

४. प्रतिकुल व्यवहारतोल :-

आंतराष्ट्रीय व्यापारात गेल्या ७५ वर्षात सतत व्यवहारतोल प्रतिकुल असलेला दिसतो. कारण देशाची आयात जास्त व निर्यात कमी ही स्थिती आहे.महात्मा गांधीच्या मते आपली अर्थव्यवस्था स्वयंपुर्ण व आत्मनिर्भर झाली पाहिजे. त्यासाठी आपण शक्य तितका स्वदेशीचा स्वीकार केला पाहिजे, ज्यामुळे देशातील उद्योगव्यवसायांना चालना मिळून रोजगारात वाढ होईल्. पण आपण गेल्या ७५

वर्षात स्वदेशीच्या तत्वाकडे पुर्णत: दुर्लक्ष केले आहे. त्यामुळे आमची आयात जास्त व निर्यात कमी राहून प्रतिकुल व्यवहारतोल बनला आहे.

५. उद्योगाचे केंद्रीकरण :-

देशाच्या विशिष्ट भागातच मोठया प्रमाणात उद्योगाचे स्थानीयकरण झाले, त्यातून अनेक आर्थिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. आर्थिक विकासात प्रादेशीक असमतोल निर्माण झाला. म्हणून महात्मा गांधीजींनी उद्योगाच्या विकेंद्रीकरणावर भर दिला. प्रत्येक गावात तेथील साधनसामुग्रीवर आधारीत लघु,कुटीर व ग्रामोद्योग स्थापित करावे असे सांगितले. पण आम्ही गेल्या ७५ वर्षात त्यांच्या या आर्थिक विचाराकडे पुर्णत: दुर्लक्ष केले व या समस्येने आज गंभीर रूप धारण केले आहे.

६. मजूरांचे स्थलांतर :-

आज ग्रामीण भागात रोजगाराच्या कमी संधी असल्याने मजूरांचे मोठया प्रमाणात मोठया शहराकडे स्थलांतर होताना दिसते. महात्मा गांधीजींनी ग्रामीण भागातच स्थानिक पातळीवर लघु, कुटीर व ग्रामोद्योगाचा विकास केला पाहिजे. या त्यांच्या धोरणाचा स्वीकार केला असता तर वरील समस्या ही निर्माण झाली नसती.

७. झोपडपट्टीची समस्या :-

गेल्या ७५ वर्षात ग्रामीण भागातून शहरी भागात रोजगाराच्या निमित्ताने मजूरांचे झालेले स्थलांतर हे गंभीर आहे. या मजूरांना निवासासाठी परवडणारी घरे नसल्याने ते सरकारी जागेवर झोपडपट्टया करून राहतात. अतिशय गलिच्छरित्या ते आपले जीवन व्यतित करतात.

महात्मा गांधीजीनी "खेडयाकडे चला" हा नारा दिला व गावातच रोजगार निर्मीतीवर भर दिला होता. या आर्थिक नितीचा स्वीकार करून शाश्वतपणे मजूरांचे स्थलांतरण टाळता आले असते. व वाढत्या झोपडपट्टीची समस्या निर्माण झाली नसती.

८. आर्थिक व सामाजिक गुन्हेगारी :-

मोठया प्रमाणात निर्माण होत असलेल्या झोपडपट्टीत आज बालगुन्हेगारी, वेश्यागमन या सारख्या अनेक समस्या निर्माण होत आहे. खंडणी, तस्करी यासारखे गुन्हेगारी मोठया प्रमाणात घडत आहेत. महात्मा गांधीजीनी सांगितलेल्या आर्थिक तत्वज्ञानाप्रमाणे आर्थिक निती आखल्यास मुळातच मजूरांचे शहरी भागाकडे होणारे स्थलांतर थांबेल झोपडपट्टया निर्माण होणार नाहीत. पण गेल्या ७५ वर्षात आपण याकडे साफ दुर्लक्ष केले व आर्थिक व सामाजिक गुन्हेगारी वाढत गेली. ग्रामीण भागात जर लघु, कुटीर, व ग्रामोद्योगाच्या विकासावर भर दिला असता तर शहरी भागात निर्माण झालेल्या विविध समस्या सुटल्या असत्या.

आज भारतीय अर्थव्यवस्थेवर वाढत्या नागरीकरणाची समस्या, होणारी तापमानवाढ, औद्योगिक अशांतता, सार्वजनिक सेवांचे होणारे खाजगीकरण या व इतर अनेक आर्थिक समस्या आहेत. या सर्व आर्थिक प्रश्नांचे समाधान हे महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक तत्वज्ञानात आहे.

निष्कर्ष :-

१) भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आर्थिक समस्या हया क्लीष्ट व गुंतागुंतीच्या आहेत.
२) गांधीजीच्या आर्थिक तत्वज्ञानातून गरिबी, बेरोजगारी व आर्थिक विषमता या आर्थिक प्रश्नावर शाश्वत मार्ग काढता येते.
३) सत्य, अहिंसा, अपरिगृह व श्रमप्रतिष्ठा या तत्वावर आधारित गांधीजींचे आर्थिक विचार हे स्थिर व शाश्वत आर्थिक प्रगतीकडे घेवून जातात.
४) महात्मा गांधीजीच्या उद्योगाचे विकेंद्रीकरण या आर्थिक विचारातून भारतातील मजूरांचे स्थलांतरण, झोपडपट्टीची समस्या व तेथील सामाजिक व आर्थिक गुन्हेगारीकरण हे प्रश्न शाश्वतपणे सुटतात.
५) महात्मा गांधीजीच्या स्वदेशी विचारातूनच देश हा आत्मनिर्भर व स्वयंपुर्ण होवू शकतो.
६) महात्मा गांधीजीच्या विश्वस्तांच्या संकल्पनेचा स्वीकार करूनच अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक विषमता शाश्वतपणे कमी होवू शकते.
७) सर्वोदयाच्या संकल्पनेतून अर्थव्यवस्थेतील शेवटच्या व्यक्तीचे कल्याण साधता येते.
८) मर्यादीत यांत्रिकीकरण व श्रमप्रधान उत्पादन पध्दतीचा स्वीकार यातून बेराजगारीसारख्या समस्येवर शाश्वत उपाय शोधता येतो.
९) आत्मनिर्भर भारत बनवण्यासाठी स्वदेशी, ग्रामस्वराज्य याचा मोठया प्रमाणावर स्विकार केल्याशिवाय पर्याय नाही.

१०) आज भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर असणाऱ्या सर्व आर्थिक प्रश्नांचे शाश्वत उत्तर हे गांधीजींच्या आर्थिक विचारात आहे.

सारांश :-

आज भारतीय समाज हा जीवनाच्या उदात्त उद्दिष्टांना विसरून पुर्णपणे भौतिकवादाच्या मागे लागला आहे. या भौतिकवादातून आज अनेक आर्थिक व पर्यावरणीय समस्या निर्माण झाल्या आहेत. भारतीय समाज आज नितीशास्त्र व अर्थशास्त्र या फारकत करत आहे. त्यातून भारतीय समाजाने गांधीजीच्या आर्थिक तत्वज्ञानाकडे पुर्णत: दुर्लक्ष करून या आर्थिक तत्त्वज्ञानाची नेहमीच खिल्ली उडवली आहे. पण जर अंतर्मुख होवून विचार केला तर गांधीजीच्या आर्थिक तत्वज्ञानातच शाश्वतपणे भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आर्थिक प्रश्न सोडवण्याची क्षमता आहे.

विश्वस्त, सर्वोदय, स्वदेशी, ग्रामस्वराज्य, उद्योगांचे विकेंद्रीकरण हे गांधीजीचे आर्थिक विचार म्हणजे गरिबी, बेराजगारी, आर्थिक विषमता या सारख्या सर्व आर्थिक प्रश्नांवर रामबाण उपाय आहे. अंधाधूरपणे पाश्चात्य उत्पादन पध्दती व तंत्रज्ञान स्वीकारल्यामुळे अर्थव्यवस्थेसमोरील आर्थिक प्रश्न हे अधिकच गुतागुंतीचे व क्लीष्ट बनत चालले आहेत. म्हणून महात्मा गांधीजीचे आर्थिक विचार म्हणजे शाश्वतपणे अर्थव्यवस्थेसमोरील आर्थिक प्रश्नांची सोडवणूक होय.

संदर्भसुची :-

१. प्रा. रायखेलकर ए.आर,(२००५) - 'आर्थिक विचारांचा इतिहास', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद
२. डॉ. बी.डी. कुलकर्णी, डॉ. एस.व्ही. ढमढेरे, (२००८), - 'आर्थिक विचार व विचारवंत', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
३. डॉ. विद्याधर पटवर्धन, (१९९२), 'आर्थिक विचारांचा इतिहास', पिंपळापूरे अॅण्ड पब्लिशर्स, नागपूर.
४. डॉ. श्री. वि. खांदेवाले, प्रा. अमरजा नेरूरकर, 'अर्थशास्त्रीय मतप्रणालीचा इतिहास'
5. ध.रा. गाडगीळ, 'लेखसंग्रह खंड-१', गोखले - अर्थशास्त्र संस्था.

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "*Sustainable Development Goals*"

गरीबी नको
(No Poverty)

डॉ. घुटे बालाजी तुळशीराम,
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर
Email: btghute@gmail.com

[illegible] गोषवारा (Abstract) :

[illegible] व स्वस्थ जगाच्या निर्मितीसाठी व उज्वल भविष्यासाठी सर्वांनी एकत्र येऊन सर्वसहमतीने व एकजूटीने काम [illegible] विकासाचे उद्दिष्ट गाठत असताना तो विकास शाश्वत असायला हवा. आज जगातील सर्वच देश आर्थिक [illegible] नवनवे उच्चांक गाठत असताना त्यातून भविष्यातील विनाश लपून बसला आहे याची खात्री पटायला लागली आहे. [illegible] सर्वच देशांनी वेळीच जागरूक होवून एकत्रित काम करण्याचा निश्चय सन २०१५ साली संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या [illegible] व्यासपीठावर केला. या निश्चयाला नाव दिले शाश्वत विकासाचे लक्ष **(Sustainable Development [illegible]** २०३० सालापर्यंत शाश्वत विकासाचे १७ लक्ष गाठण्याचे निश्चित केले. या १७ लक्षामध्ये **(Goals)**सर्वात प्रथम [illegible] लक्ष म्हणजे 'गरीबी नको'**(No Poverty)**हे होय.

आज लगातील सर्वच देशामध्ये गरीबी विविध रूपामध्ये दिसून येते, तिची सर्वात जास्त झळ ही जगातील महिला व [illegible] बसते. आज जगातील १.३ दशलक्ष लोक विविधांगी गरीबीत जगत आहेत. १८ वर्षाखालील ५० टक्के [illegible] ही गरिबीमध्ये आजही जगते आहे. सापेक्ष गरिबी व निरपेक्ष गरिबी हे गरीबीचे प्रकार जगातील सर्वच देशात [illegible] प्रमाणात दिसून येतात. हवामान बदल, आपआपसातील संघर्ष व अन्न असुरक्षितता या तीन घटकांनी जगातील [illegible] कमी–जास्त प्रमाणात पण गंभीर रूप धारण केले आहे. त्यामुळे सर्वच देशात गरिबी निर्मूलनासाठी मोठे अडथळे [illegible] आहेत. या देशातील गरिबी निर्मूलनाचे कार्यक्रम याच कारणामुळे अयशस्वी होताना दिसून येतात. म्हणून संयुक्त [illegible] संघटनेच्या आमसभेत सर्व देशांनी मिळून शाश्वत विकासाचे १७ लक्ष निश्चित केले व ही लक्ष सन २०३० पर्यंत [illegible] दृढनिश्चय केला.

[illegible]words: शाश्वत विकास, गरीबी

सर्वच देशाच्या अर्थव्यवस्थेसमोरील गंभीर समस्या ही गरिबी आहे. तिचा सामना करण्यासाठी व्यहरचना ही अशा [illegible] आखली पाहिजे की तिचे समूळ निर्मुलन होईल. सर्वांनी एकजूटीने व सर्वसहमतीने दृढनिश्चयी होवून तिचा मुकाबला [illegible] आश्वासकरित्या तिच्यावर मात करता येईल. म्हणून संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या माध्यमातून सर्व देशांनी एकत्र येवून [illegible] विकासाची १७ लक्ष सन २०३० पर्यंत गाठण्यासाठी परस्पर सहकार्याने एकत्रितरित्या कार्य करण्याचे निश्चित केले. या [illegible] विकासाच्या १७ लक्ष्यामधील पहिल्या क्रमांकाचे लक्ष 'गरीबी नको' **(No Poverty)** हे आहे. एस.डी.जी. मध्ये सन [illegible] पर्यंत गरिबी निर्मूलनासाठी काय करावे, त्याची सुरूवात कशी करावी आणि त्याचा शेवट कसा करावा लागेल हे [illegible] अंगानी स्पष्ट केले आहे.

Asst. Professor
Saraswati Sangeet Kala
Mahavidyalaya, Latur

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "*Sustainable Development Goals*"

विषमता दूर करणे व हवामानाबदलाची सतत दखल घेऊन जागतिक पर्यावरणाचे संवर्धन करणे या कार्यासाठी **HLPF** सतत कार्यरत असते.

साधनांचे असमान वाटप व गरिबी :—

जगातील असणारी संसाधने व संधी हया मुठभर लोकांनाच मोठया प्रमाणात मिळतात ते अति श्रीमंत होत जातात पण बहूतांशी लोक या संसाधन व संधीपासून वंचित राहतात ते गरीबीत खितपत पडतात. ज्या देशात संसाधन व संधी यांचे समान वाटप आहे त्या देशात गरिबी ही कमी दिसून येते, तर याउलट परिस्थिती असेल त्या देशात गरीबीचे प्रमाण गंभीर व प्रचंड आहे. म्हणून संसाधनाचे असमान वाटप व गरिबी या दोघात धनात्मक संबंध दिसतो.

हवामान बदल व गरिबी :—

हवामान बदलाचा आज अर्थव्यवस्थेच्या प्राथमिक, व्दितीयक व तृतीयक क्षेत्रावरती प्रतिकूल परिणाम होताना दिसतो. त्यातून अर्थव्यवस्थेतील समग्र चल जसे बचत, गुंतवणूक, भांडवल निर्मिती, रोजगार हे चल नकारात्मक होताना दिसतात. अर्थव्यवस्थेमध्ये अशी नकारात्मकता वाढत गेल्यास त्यातून रोजगार संधी मोठया प्रमाणात कमी होवून गरीबी वाढीला वेग देतो. त्यामुळे आता सर्वांनीच पर्यावरणाची काळजी घेणे अनिवार्य बनले आहे, कारण त्यातून हवामानबदल होवून त्याचे आर्थिक विकासावर विपरित परिणाम होतात व गरीबी वृध्दींगत होते.

निष्कर्ष :—

1) सुंदर व उज्वल जगाच्या निर्मितीसाठी सर्वांनी एकत्र येवून सर्वसहमतीने काम करण्याची गरज आहे.
2) आज जगातील मानवतेसमोरील सर्वात मोठे आव्हान हे गरिबी आहे.
3) संसाधनाच्या असमान वाटपातून गरिबी निर्माण होते.
4) हवामान बदल, समूह संघर्ष व अन्न असुरक्षितता या समस्यांनी संपुर्ण जगाला ग्रासले आहे.
5) शाश्वत विकासातूनच गरिबी निर्मुलन शक्य आहे.
6) शाश्वत विकासाच्या १७ लक्ष्यामधील क्रमांक ०१ चे लक्ष म्हणजे गरिबी नको.
7) हवामानातील बदलाने गरिबी निर्मुलनाच्या कार्यक्रमात अडथळे निर्माण होतात.
8) गरीबीचा सर्वात जास्त फटका हा महिला व लहान मुलांना बसतो.
9) संसाधनाच्या न्याय वाटपातून गरिबी निर्मुलन शक्य आहे.
10) प्रत्येक देशाने आपला आर्थिक विकास व आर्थिक वृध्दी ही शाश्वत विकासाशी जोडली पाहिजे.

सारांश :—

गरीबी ही मानवजातीला लागलेला मोठा शाप आहे. गरिबीमुळे लोकांना पुरेसे अन्न मिळत नाही, त्यांना स्वच्छ व शुद्ध पिण्याचे पाणी मिळत नाही, पुरेसा निवारा व चांगले कपडे मिळत नाही. गरीबीमुळे लहान मुले ही कुपोषणग्रस्त होतात, जगात भूकबळीची संख्या वाढत जाते, गरीबीमुळे लोकांना चांगले शिक्षण व आरोग्य यापासून वंचित राहवे लागते. म्हणून सर्व जगाने गरीबी नको या हेतूने एकत्र येवून संघटितरित्या गरिबी विरूध्दचा लढा हा निखराने लढला पाहिजे व तो जिंकलाही पाहिजे तरच सुंदर व समृध्द जगाची निर्मिती होवू शकेल.

संदर्भसूची :—

[1] un.org - High Level Political Forum - 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019
[2] https://en.m.wikipedia.org
[3] https://sustainabledevelopment.un.org
[4] www.fao.org
[5] https://in.one.un.org
[6] https://sdgresources.relx.com
[7] https://www.sdgfund.org
[8] https://carinmagazine.org
[9] https://www.globalgoals.org

Asst. Professor
Saraswati Sangeet Kala
Mahavidyalaya, Latur

प्रा.डॉ.बालाजी तुळशीराम घुटे

मराठवाड्यातील सहकारी साखर उद्योगाचे आजारपण

प्रवर्तन पब्लिकेशन, लातूर

मराठवाड्यातील सहकारी साखर उद्योगाचे आजारपण

प्रकाशक व मुद्रक

प्रवर्तन पब्लिकेशन, लातूर

लातूर. ४१३५१२

प्रथम आवृत्ती : डिसेंबर - २०२०

ISBN : ९७८-९३-८४५७२-५५-६

सर्वहक्क :लेखकाधीन

अक्षरजुळणी

डॉ. वितेश निकते, लातूर (९८८१८२१९०३)

मूल्य : २०० /-

नोट - या पुस्तकातील सर्व मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांची त्यासंबंधी प्रकाशक, मुद्रक, व वितरक सहमत असतीलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

प्रकरण क्रमांक	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
०१	औद्योगिक आजारपणाचा अर्थ, स्वरुप व व्याप्ती	०५
०२	मराठवाडयाची औद्योगिक स्थिती	१८
०३	मराठवाडयातील सहकारी संस्थांची स्थिती	२८
०४	मराठवाड्यातील सहकारी साखर उद्योगाची स्थिती	३८
०५	महाराष्ट्रातील सहकारी साखर उद्योगाचे आजारपण	४१
०६	आजारपणाच्या संदर्भात नेमलेले विविध अभ्यासगट	४८
०७	मराठवाड्यातील सहकारी साखर उद्योगाचे आजारपण	६०
०८	मराठवाडयातील आजारी साखर उद्योगाची कारणमीमांसा	१०५
	संदर्भ सूची	१२१

प्रा.डॉ.बालाजी तुळशीराम घुटे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक
दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर
मो.नं. ९८९००७९१८०
E_Mail ID :btghute@gmail.com

- दोन पुस्तकांचे मुख्य संपादक
- 'सांख्यिकीय पद्धती' या पुस्तकाचे लेखक
- आंतरराष्ट्रीय परिषदेत शोधनिबंध सादर
- आंतरराष्ट्रीय कार्यशाळेत यशस्वी सहभाग
- १३ राष्ट्रीय स्तरावरील चर्चासत्र/परिषदेत शोधनिबंध सादर
- विविध शोधपत्रिकेत २७ शोधनिबंध प्रकाशित
- शै.वर्ष २००९-१० मध्ये स्वा.रा.ती.म.वि.,नांदेडचे उत्कृष्ट रा.से.यो. कार्यक्रमाधिकारी पारितोषिक
- विविध सामाजिक कार्यात सक्रिय सहभाग

प्रवर्तन पब्लिकेशन, लातूर

978-93-84572-55-6

978-93-84572-55-6

सहकार चळवळ-आर्थिक विकासाचे माध्यम

प्रा.डॉ.बालाजी तुळशीराम घुटे

Shaurya Publication

सहकारी चळवळ आर्थिक विकासाचे माध्यम

प्रकाशक व मुद्रक

शौर्य पब्लिकेशन

लातूर. ४१३५१२

प्रथम आवृत्ती : १५ ऑगस्ट २०२०

ISBN : ९७८-९३-८४५७२-८४-४

सर्वहक्क :लेखकाधीन

अक्षरजुळणी

डॉ. वितेश निकते, लातूर

मूल्य : १५० /-

नोट - या पुस्तकातील सर्व मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांची असून त्यासंबंधी प्रकाशक, मुद्रक, व वितरक सहमत असतीलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

प्रकरण क्रमांक	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
०१	सहकार - अर्थ व स्वरुप	०५
०२	भारतातील सहकारी चळवळीचा इतिहास	१९
०३	महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीचा इतिहास	३३
०४	सहकारी चळवळ - सर्वांगीण विकासाचे माध्यम	४०
०५	महाराष्ट्रातील सहकारी साखर उद्योगाची सद्यस्थिती	५८
०६	साखर उद्योग व सरकारी धोरणे	७८
	संदर्भ सूची	९०

प्रा.डॉ.बालाजी तुळशीराम घुटे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक
दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर
मो.नं. ९८९००७९१८०
E_Mail ID :btghute@gmail.com

- दोन पुस्तकांचे मुख्य संपादक
- 'सांख्यिकीय पद्धती' या पुस्तकाचे लेखक
- आंतरराष्ट्रीय परिषदेत शोधनिबंध सादर
- आंतरराष्ट्रीय कार्यशाळेत यशस्वी सहभाग
- १३ राष्ट्रीय स्तरावरील चर्चासत्र/परिषदेत शोधनिबंध सादर
- विविध शोधपत्रिकेत २७ शोधनिबंध प्रकाशित
- शै.वर्ष २००९-१० मध्ये स्वा.रा.ती.म.वि.,नांदेडचे उत्कृष्ट रा.से.यो. कार्यक्रमाधिकारी पारितोषिक
- विविध सामाजिक कार्यात सक्रिय सहभाग

Shaurya Publication

978-93-84572-84-4

978-93-84572-84-4

ISSN 2349-638x
Impact Factor 5.707

ICSSR, New Delhi Sponsored

National Level Seminar in Interdisciplinary subject

FINANCIAL LITERACY AND DIGITAL PAYMENT SYSTEM IN INDIA

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Borgaon (Kale), Tq.& Dist. Latur

Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

VASANTRAO KALE MAHAVIDYALAYA,

DHOKI, TQ. & DIST. OSMANABAD. (MS)

Saturday, 28th December 2019

2019-20

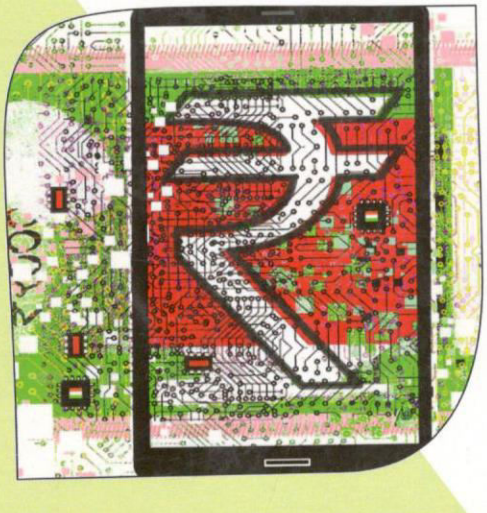

Pri. Dr. Haridas Fere
Chief Editor

Dr. Balasaheb Maind
Editor

Organized By

Department of Economics

Vasantrao Kale Mahavidyalaya, Dhoki

Tq. & Dist. Osmanabad (MS).

Vol. II

PATRON

Hon. Vikram Vasantrao Kale

(MLC, Maharatashta)

Secretary, Kisan Shikshan Prasarak Mandal,

Borgaon (Kale) Tq. & Dist. Latur.

ORGANIZING COMMITTEE

Dr. Haridas Fere (Principal)

Mr. D.D. Gaikwad (Asst. Prof.)

Mr. J.A. Lokhande (Asso. Prof.)

Dr. N.P. Manale (Asst. Prof.)

Dr.Mrs. J.B. Nade (Asst. Prof.)

Dr. P.P. Ingale (Phy. Dire.)

Dr. J.S. Deshmukh (Asst. Prof.)

Dr. B.V. Maind (Convener)

Mr. B.N. Deshmukh (Asst. Prof.)

Mr. R.V. Kamble (Asst. Prof.)

Mr. M.D. Shrimangale (Asst. Prof.)

Dr. R.P. Jadhav (Asst. Prof.)

Mr. D.N. Sarde (Librarian)

Mr. S.V. Jogdand (Asst. Prof.)

And all Teaching and Non-Teaching Staff of College

©The Principal, K.S.P.M.'S Vasantrao Kale Mahavidyalaya, Dhoki.

All rights reserved. No part of this publication can be reproduced, stored or transmitted in any form or by any Means, Electronic as Mechanical, including Photocopy, Micro-filming and recording or by any information Storage and retrieval System without the Proper Permission in writing of copyright owners. The opinions expressed in the articles by the Authors and contributors are their own and the Chief Editor assumes no responsibility for the same.

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

ISSN : 2349-638x

Special Issue No.62 Published by:

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Review and Indexed Journal

Impact Factor 5.707

Website : www.aiirjournal.com

Chief Editor – Pramod P. Tandale

136.	प्रा. रविंद्र देविदास मुळजे	डिजिटल इंडिया आणि निश्चलनीकरण अर्थव्यवस्था : एक अभ्यास
137.	लक्ष्मण बलभिम गित्ते	डिजीटल पेमेंट पध्दतीचा सामाजिक जीवनावर होणारा परिणाम
138.	प्रा.डॉ. शैलजा भारतराव बरुरे	भारतातील रोकड विरहित अर्थव्यवस्था : आव्हाने आणि उपाय
139.	प्रा.बालाजी तुळशीराम घुटे	अंकात्मक देणी पध्दत : फायदे व अडचणी
140.	प्रा.अमोल अरूण पगार	रोकड विरहीत व्यवहार व भारतीय अंर्थव्यवस्था
141.	सागर शरद कुलकर्णी	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील रोखरहित व्यवहारांची उपयुक्तता -एक अभ्यास
142.	प्रा.डॉ.बा.आ. साबळे	भारतातील बँकींग क्षेत्रातील डिजीटल आर्थिक व्यवहार पध्दतीचा अभ्यास
143.	प्रा. जे. बी. यादव	आर्थिक साक्षरता काळाची गरज
144.	डॉ. रमेश विठोबा कांबळे	पूँजी निर्माण में सहायक खुदरा बैंक
145.	डॉ. दत्ता शिवराम साकोळे	भुगतान बैंक
146.	डॉ. आर.बी. कल्याणकर	डिजिटल भूगतान के फायदे और नुकसान
147.	डॉ. एस. पी. तेरसे	डिजिटल व्यवहार के लाभ तथा हानी
148.	प्रा.डॉ. राजकुमार पंडितराव जाधव	व्यापारवाद, व्यापार के साधन, विज्ञापन और डिजिटलायझेशन
149.	Dr.J.B.Kangane	Digital Payment System Advantages & Difficulties
150.	Dr.Sudhirvaijanathrao Panchagalle, Dr. Ravindra Dadarao Gaikwad	Overview Of Cashless Indian Economy

अंकात्मक देणी पध्दत : फायदे व अडचणी

प्रा. बालाजी तुळशीराम घुटे
सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र
विभाग प्रमुख,
दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर.

प्रस्तावना

मानवी समाजाच्या उत्क्रांतीबरोबरच जगात चलनव्यवस्थेचा विकास होत गेला. मानव हा रानटी अवस्थेत असतांना त्याच्या गरजाही अत्यंत मर्यादित होत्या, तो पुर्णतः निसर्गावर अवलंबून होता. त्यानंतर तो समूह करून राहू लागला त्याच्या गरजाही वाढत गेल्या. त्यातूनच विनिमयासाठी वस्तू विनिमय पध्दत अस्तित्वात आली, पण या पध्दतीने वस्तू देवाण-घेवाण करत असताना काही तांत्रिक व व्यवहारिक अडचणी आल्या त्यावर मात करण्यासाठी वस्तू पैसा ही उत्क्रांतीच्या टप्यातील पुढील अवस्था आली, पण वाढत्या मानवी गरजाबरोबर या अवस्थेतही कांही अडचणी आल्या व यावर मात करण्यासाठी धातू पैसा आला.धातूंच्या तुकडयांचा चलन म्हणून वापर होवू लागला.मानवी गरजा व आर्थिक व्यवहाराच्या कक्षा वाढत गेल्यामुळे धातू पैसातही अडचणी येवू लागल्या विशेषतः धातू पारखण्याची अडचण होय. यातून धातू नाणी पैसा अस्तित्वात आणला.या नाणी पैसाचे वहन करण्यावर व विशिष्ट धातूच्या उपलब्धतेवर मर्यादा येत असल्याने यावर मार्ग म्हणून मानवाने कागदाच्या चलनी नोटा अस्तित्वात आणल्या. जगात २० व्या शतकांच्या शेवटापर्यंत ही चलन पध्दत मोठया प्रमाणात अस्तित्वात होती व आहे. पण या पध्दतीतही नकली नोटा,काळा पैसा, भ्रष्टाचार व कर चुकवेगिरी ही मोठया प्रमाणात होवू लागल्यामुळे यावर उपाय म्हणून प्लास्टीक पैसा हा अस्तित्वात आला, जो अंकात्मक देणी पध्दतीच्या अविभाज्य असा भाग आहे.

गरज ही शोधाची जननी आहे असे मानवी जीवनाशी निगडित विधान केले जाते. मानवी गरजांच्या विविध टप्प्यात चलनाच्या अवस्था या विकसित होत गेल्या. आजची अंकात्मक देणी पध्दती System (Digital Payment) हा त्याचाच एक भाग आहे. विज्ञानाची कास धरलेल्या मानवी समाजाने आपल्या उत्क्रांतीच्या विविध टप्यात विविध शोध लावले व या शोधावर आधारित नवीन तंत्रज्ञान त्याने विकसित केले, या तंत्रज्ञानाचा वापर मानवी समाजाने आपले जीवन अधिक सुखकर करण्यासाठी केला. इलेक्ट्रॉनिक शाखा व संगणकीय शाखा यांच्या झालेल्या विकासातून या क्षेत्रात जगात अनेक शोध लागले व मानवाने त्यावर आधारित तंत्रज्ञानही विकसित केले म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक, संगणक व महासेवा जाल (Internet) या तिघांच्या माध्यमातून आजची अंकात्मक देणी पध्दत (Digital Payment System) विकसित झालेली आपण पाहतो. आज जगात या पध्दतीचा फार झपाटयाने व वेगात विकास होताना आपण पाहतो.

भारतात सरकारने ८ नोव्हेंबर, २०१६ रोजी केलेल्या निश्चलनीकरणानंतर अंकात्मक देणी पध्दत (Digital Payment System) ही जास्त चर्चेत आली. निर्माण झालेल्या चलनटंचाईवर उपाय म्हणून देशातील लोकांनी नगदी विनिमयाऐवजी नगदविरहीत आर्थिक व्यवहारावर भर दयावा असे आवाहन करण्यात आले. या काळात बरेच लोक डिजीटल पेमेंन्ट पध्दतीचा वापरही करू लागले.

सद्याच्या धावपळीच्या जीवनात लोंकांकडे वेळेची फार मोठी अडचण आहे अशा वेळी वेळ काढून बँकेत जा, रांगेत उभे रहा या समस्येवर चांगला उपाय म्हणजे डिजीटल पेमेंन्ट पध्दती होय. कारण या पध्दतीच्या माध्यमातून श्रम व वेळेची बचत होऊन कोणत्याही ठिकाणावरून बँकींग व पैसाची देणी- घेणी हे व्यवहार आपण सहज करू शकतो.

भारत व महाराष्ट्रातील विनिमयातील असणारी सद्यस्थिती पाहिल्यास ही नवीन डिजीटल पेमेंन्ट पध्दती रूजवण्यासाठी व तिचा अमल करण्यासाठी नक्की कांही अडचणी आहेत. पण या अडचणीवर इच्छाशक्तीच्या माध्यमातून नक्की मात करता येवू शकते. डिजीटल पेमेंन्ट पध्दतीच्या अडचणीपेक्षा त्यापासून मिळणारे फायदे जास्त असल्यामुळे ही पध्दत अर्थव्यवस्थेत कशी रूजेल याकरिता सरकार समाज, स्वयंसेवी संस्था यांच्या प्रयत्नांची गरज आहे. या सर्वांच्या प्रयत्नातून या पध्दतीमध्ये निर्माण होणाऱ्या अडचणी नक्की दूर करता येतील.

डिजीटल पेमन्ट पध्दत म्हणजे काय ? (What is Digital Payment System?)

व्याख्या:-

1) आपल्याजवळ असणाऱ्या बहुपयोगी (Smart) भ्रमणध्वनी किंवा संगणकीय साधनाच्या सहाय्याने बँकींग व्यवहारापासून ते दैनंदिन गरजेच्या वस्तू खरेदी करण्यासाठी दयावी लागणारी देणी देणे म्हणजेच डिजीटल पेमेंन्ट पध्दत होय.
2) आर्थिक विनिमयाचे व्यवहार करण्याकरिता पारंपारिक चलन व्यवस्थेचा त्याग करून नव्याने विकसित होऊ घातलेल्या संगणकीय तंत्रज्ञानावर आधारित साधनांच्या (ई-वॉलेट, जमा-पत्र , नावेपत्र, यु.पी.आय., मोबाईल वॉलेट, मोबाईल बँकींग, इंटरनेट बँकींग) साहयाने आर्थिक व्यवहाराची पुर्तता म्हणजे डिजीटल पेमेंन्ट पध्दत होय.

अभ्यासाची उदिष्टे (Objectives of Study):-

1) अंकात्मक देणी पध्दती (Digital Payment System) समजून घेणे.
2) अंकात्मक देणी पध्दतीचे फायदे समजून घेणे.
3) अंकात्मक देणी पध्दतीतील अडचणी व प्रत्यक्ष अमलबजावणीतील उणिवा समजून घेणे.

अभ्यासातील गृहितके (Hypothesis of Study):-

1) लोकांच्या पारंपारिक मानसिकतेमुळे ही पध्दत रूजवण्यासाठी अनेक अडथळयांना सामोरे जावे लागेल.
2) डिजीटल पेमेन्टसाठी वापरण्यात येणारी साधने हाताळणे देशातील बऱ्याच लोकांना कठीण जाते.
3) महासेवाजालसारखी सुविधा भारताच्या ग्रामीण, दुर्गम व आदिवासी भागात पोहचवणे हे फार मोठे आव्हान आहे.
4) सायबर गुन्ह्यातील वाढत्या प्रमाणामुळे डिजीटल पेमेन्ट पध्दत वापरण्याबद्दल लोक साशंक आहेत.

आर्थिक व्यवहार व बँकींग व्यवहाराकरिता आज लोकासमोर अतिशय गतिमान व वेगवान अह्णु डिजीटल पेमेन्ट पध्दत उपलब्ध आहे.जी पुर्णतः इलेक्ट्रॉनिक संगणकीय तंत्रज्ञानावर आधारित आहे. या आधूनिक पध्दतीत ई-वॉलेट, जमापत्र (Credit Cards), नावे पत्र (Debit Cards), युपीआय, मायक्रो एटीएम, भ्रमणध्वनी वॉलेट, मोबाईल बँकींग, इंटरनेट बँकींग यासारखी साधने अतिशय माफक किंमतीत व सहज उपलब्ध होतात. या साधनांच्या वापरातून आर्थिक व्यवहार तर गतिमानपणे पुर्ण होतात, पण त्यातून अर्थव्यवस्था गतिमान होण्यासाठी मदत होते, आर्थिक विकास व वृध्दी यास चालना मिळून अर्थव्यवस्थेत सर्वच क्षेत्रात रोजगाराच्या नवनवीन संधी उपलब्ध होतात. म्हणून या पध्दतीचे व्यक्ती, समाज व देशाच्या अर्थव्यवस्थेला कोणते फायदे होतात आणि ही आधूनिक विनिमय व्यवस्था रूजवण्यातील अडचणी कोणत्या आहेत त्याचे अवलोकन करणे अपरिहार्य होते म्हणून याचा आढावा पुढील प्रमाणे घेण्यात आला आहे.

डिजीटल पेमेन्ट पध्दतीचे फायदे :- [Advantages of Digital Payment System]

या आधुनिक विनिमय पध्दतीचा स्वीकार केल्यास व्यक्तीपासून अर्थव्यवस्थेपर्यंत सर्व घटकांना खुप मोठया प्रमाणात फायदे होताना दिसून येतात. समाज व अर्थव्यवस्था वेगवान होवून पारंपारिक विनिमय व्यवस्थेतील त्रुटी दूर होवून अर्थव्यवस्थेची कार्यक्षमता वाढीस लागते. कोणत्याही अर्थव्यवस्थेतील विनिमय व्यवस्था ही शरीरातील रक्ताप्रमाणे काम करत असते म्हणून डिजीटल पेमेन्ट पध्दतीमुळे विनिमय व्यवस्था मजबून होवून अर्थव्यवस्थेच्या वृध्दीस चालना मिळते.

फायदे :-

मानवी श्रम व वेळेची बचतः- या पध्दतीमुळे बँकेत जावून पैसे भरण्यासाठी व काढण्यासाठी रांगा लावाव्या लागत नाहीत. बँकेत जाण्याची गरज पडत नाही, आपण जेथे असू तेथून बँकींग व्यवहार करू शकतो. त्यामुळे मानवी श्रम व वेळेची मोठया प्रमाणात बचत होवून आर्थिक व बँकींग व्यवहारातील कार्यक्षमता वाढीस लागते.

मेरा मोबाईल ... मेरा बँक ... मेरा बटूआ :- आपला मोबाईल सध्या पुर्ण बँकेचे काम करतो आहे. मोबाईल बँकींगमुळे जगात कोठेही पैसे पाठवणे व मागवणे अत्यंत सोपे, कमी खर्चिक झाले आहे. म्हणून बँकेपेक्षा वेगात बँकेची सर्व कामे आपला मोबाईल करतो. आज वस्तू खरेदी करण्यासाठी खिशात रोख रक्कम ठेवण्याची गरज नाही कारण स्वाईप मशीन, गुगल पे, फोन पे यासारख्या माध्यमातून आपण दुकानदाराचे पेमेन्ट तात्काळ करू शकतो.

लोकांसाठी उत्तम सोयः- आजच्या गतिमान मानवी जीवनात वेळेला फार महत्व आहे. डिजीटल पेमेन्ट पध्दतीमुळे लोकांच्या आर्थिक व्यवहार करण्यातील वेळेत खुप बचत होते. जेव्हा वाटेल, वाटेल तेथून तत्काळ विनिमय व्यवहाराची पुर्तता या पध्दतीत होत असल्यामुळे लोकांची उत्तम सोय होते.

व्याजदरात घट होण्यासाठी मदत :- डिजीटल पेमेन्ट पध्दतीमुळे बँकेची रोखता वाढून ठेवीच्या प्रमाणातही मोठया प्रमाणात वाढ होते. विशेषतः प्राथमिक ठेवी वाढून कर्ज वाटपासाठी मोठी रोखता बँकेकडे जमा होते. त्यातून व्याजाचे दर कमी होण्यास नक्कीच हातभार लागतो.

हिशोब ठेवण्यासाठी योयीस्कर :- या पध्दतीत पैसे देणी व घेण्याच्या दैनंदिन नोंदी दीर्घकाळापर्यंत सेव्ह राहतात. तसेच वस्तू खरेदी करण्यासाठी केलेल्या व लहानसहान पेमेन्टच्या नोंदीही राहत असल्याने प्रत्येक व्यक्तीला आपला दैनंदिन, मासिक व वार्षिक हिशोब ठेवण्यासाठी ही पध्दती अतिशय सोयिस्कर आहे.

वैयक्तिक अंदाजपत्रक करणे सोपे जाते. :- डिजीटल पेमेन्ट पध्दतीमुळे प्रत्येक व्यक्तीस स्वतःला उत्पन्न व खर्चाचा अंदाज येतो, वैयक्तिक उत्पन्न व खर्चाच्या प्रवृत्ती लक्षात येतात, उत्पन्न व खर्चातील गळती लक्षात येतात, अनोंदी खर्च लक्षात येवून त्यावर नियंत्रण मिळवता येते म्हणजेच उत्तमरित्या वैयक्तीक अंदाजपत्रक तयार करण्यासाठी या पध्दतीमुळे अत्यंत सोपे जाते.

कमी जोखीमः- नगदी किंवा रोख पैसा बाळगण्यामध्ये चोरीची माठी जोखीम असते. पण डिजीटल पेमेन्टमध्ये अत्यंत कमी जोखिम असते. क्रेडिट कार्ड, डेबीट कार्ड किंवा मोबाईल हरवल्यास तत्काळ बँकेला कळवून व्यवहार थांबवता येतात.

आर्थिक व्यवहारात कार्यक्षमता व गतिशीलता येते :- डिजीटल पेमेन्टमुळे कमी वेळेत, कमी श्रमात व कमी खर्चात प्रचंड आर्थिक व्यवहार पुर्ण करता येतात. त्यामुळे आर्थिक व्यवहाराची दैनंदीन संख्या कितीतरी पटीने वाढते व अर्थव्यवस्थेच्या सर्व क्षेत्रात गतिशीलता येवून त्यातून आर्थिक् कार्यक्षमता व गतिशीलता वाढीस लागून त्यास चालना मिळते.

पारदर्शक व उत्तरदायी व्यवहारास चालना :- आर्थिक व्यवहारात पारदर्शकता व उत्तरदायित्व यास अनन्यसाधारण महत्व असते. पारदर्शकता व उत्तरदायित्व यामुळे रकमेचा अपहार, आर्थिक अनागोंदी यांना आळा बसत असतो. डिजीटल पेमेन्टमुळे चोरी, अपहार किंवा आर्थिक अनागोंदी करण्यास कसलाच वाव मिळत नाही. त्यामुळे पारदर्शक व उत्तरदायी आर्थिक व्यवहारास चालना मिळते.

डिजीटल पेमेन्ट करा व सवलत मिळवा :- भारत सरकारने नगदविरहीत व्यवहाराना चालना देण्याकरीता म्हणजेच डिजीटल पेमेन्टला चालना देण्यासाठी पुढील सूट व सवलती दिल्या आहेत.

डिजीटल पेमेन्ट साधनांचा वापर केल्यास......

1. पेट्रोल व डिझेलवर ०.७५ सवलत
2. मुंबई व उपनगर भागात रेल्वेच्या मासिक पाससाठी ०.५ सवलत
3. ऑनलाईन तिकीट खरेदी केल्यास त्यास १० लाखाचे विमा सुरक्षा कवच दिले गेले आहे.
4. ग्रामीण भागासाठी POS [Point of Sell] मशीनची सोय. १०,००० पेक्षा जासत लोकसंख्या असणाऱ्या १ लाख गावासाठी ही सुविधा सुरू करण्यात आली आहे.
5. शेतकऱ्यांसाठी आता रूपे क्रिडीट कार्ड, देशातील सहकारी बँकेत ४ कोटी ३२ लाख शेतकऱ्यांकडे किसान क्रेडिट कार्ड उपलब्ध आहे, त्याचे रूपांतर आता रूपे क्रिडीट कार्डमध्ये करण्यात आले आहे.
6. जीवन विमा व सामान्य विमा ऑनलाईन खरेदी केल्यास त्यास अनुक्रमे व १० सुट दिली जाते.
7. २००० पर्यंतच्या होणाऱ्या ऑनलाईन व्यवहारासाठी सेवा कर पुर्ण माफ करण्यात आला आहे.
8. टोलप्लाझावर फास्ट टॅग कार्ड किंवा IFRD व्दारे डिजीटल पेमेन्ट केल्यास त्यावर १० सुट देण्यात येते.

डिजीटल पेमेन्ट पध्दतीतील अडचणी (Difficulties in Digital Payment System):-

भारतासारख्या विकसनशील देशात डिजीटल पेमेन्ट व्यवस्था रूजवण्यासाठी अर्थव्यवस्थेत रचनात्मक उणिवा आहेत, कांही तांत्रिक व विश्लेषणात्मक अडचणी आहेत. त्यांचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

1) **इंटरनेट सुविधेचा अभाव :-** भारताच्या ग्रामीण व दुर्गम भागात जिथे रस्त्यांचा पत्ता नाही तेथे इंटरनेट सुविधा पुरवणे दूरच, डिजीटल पेमेन्टसाठी इंटरनेट अत्यावश्यक आहे म्हणून डिजीटल पेमेन्टमधील ही महत्वाची अडचण आहे.

2) **स्मार्ट मोबाईल फोनचा अभाव :-** डिजीटल पेमेन्ट करण्यासाठी स्मार्ट माबाईल फोन आवश्यक आहे. देशातील ६५ लोकांजवळ आजही स्मार्ट मोबाईल फोन नाहीत.

3) **विविध डिजीटल पेमेन्ट साधनांचा अभाव :-** डिजीटल पेमेन्ट करण्यासाठी विविध प्रकारची संगणकीय इलेक्ट्रॉनिक साधने लागतात. ग्रामीण भारताच्या ९३ जनतेजवळ अशा प्रकारचे कोणतेही संगणकीय इलेक्ट्रॉनिक साधन उपलब्ध नाहीत.

4) **ओळख चोरीची भिती :-** आज आपण फिशींग ट्रॅपमध्ये सुशिक्षीत लोक अडकलेले पाहतो. सातत्याने वर्तमानपत्र व टेलिव्हीजनवर डिजीटल ट्रांजेक्शन प्लॉटफॉर्म हॅक होण्याच्या बातम्या येतात. त्यातून अब्जावधी रूपयांची चोरी होताना आपण पाहतो. हे घडते ते आपल्या डिजीटल ओळख चोरीतून म्हणून ही डिजीटल पेमेन्ट व्यवस्थेतील फार मोठी कमजोरी आहे.

5) **लोकांची मानसिकता :-** पाईच्या मते, लोकांना डिजीटल आर्थिक व्यवहाराकडे वळवण्यातील महत्वाची अडचण म्हणजे त्यांची पारंपारिक व्यवहाराची मानसिकता होय, आपण एकाच वेळी तीन पिढयांना डिजीटल बनवत आहोत. जे कांहीसे कठीण वाटते.

6) **संगणक साक्षरतेच्या अभाव :-** डिजीटल पेमेन्ट सहज व सुखकर होण्यासाठी प्राथमिक पातळीचे तरी संगणक ज्ञान किंवा साक्षरता असणे गरजेचे आहे. पण भारतात आजही बहुतांशी लोक हे संगणक निरक्षर असल्यामुळे ही पेमेन्ट व्यवस्था रूजवण्यामध्ये मोठया प्रमाणात अडचणी येतात.

निष्कर्ष :-

1) डिजीटल पेमेन्ट पध्दतीमुळे आर्थिक व्यवहारातील पारदर्शकता व उत्तरदायित्व वाढेल.
2) या पेमेन्ट व्यवस्थेमुळे मानवी श्रम, वेळ यात मोठी बचत होईल.
3) आर्थिक व्यवहारातील कार्यक्षमता व गतिक्षमता वाढवण्यासाठी या पेमेन्ट व्यवस्थेचा नक्की फायदा होईल.
4) या व्यवस्थेमुळे बँकांची रोखता वाढून अर्थव्यवस्थेतील व्याजाचे दर कमी होण्यास मदत होईल.

5) रोख रक्कम बाळगण्यातील धोके कमी होऊन लोकांना आर्थिक व्यवहारात सुरक्षितता प्रदान होईल.
6) भारतासारख्या देशात डिजीटल पेमेन्ट पध्दत रूजवण्यामध्ये नक्की काही अडथळे आहेत. पण लोकांच्या इच्छा शक्तीच्या आधारे यावर खात्रिशीरपणे मात करता येईल.

सारांश

२१ व्या शतकात भारतासारखी विकसनशील अर्थव्यवस्था जी विकसीत होवू पाहत असताना विनिमयासाठी व इतर आर्थिक व्यवहारांच्या पुर्ततेसाठी डिजीटल पेमेन्ट पध्दत ही मैलाचा दगड ठरणार आहे. अर्थव्यवस्थेची कार्यक्षमता, गतिक्षमता तिचा विकास व वृध्दी यास या नव्या डिजीटल पेमेन्ट पध्दतीमुळे चालना मिळून बेरोजगारी, गरिबी, आर्थिक विषमता या अर्थव्यवस्थेसमोरील महत्वाच्या प्रश्नांचा सामना करण्यासाठी या पध्दतीचा नक्कीच हातभार लागणार आहे.

संदर्भसुची :-

1) Web title- Cashless Transactions: 05 Ways PM Modi Government wants you to know.
2) www.hindi.com
3) Wikipedia.
4) MBA Universe
5) www.finextra.com
6) m.economictimes.com

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

"सामान्यांसाठी शिक्षण"
स्थापना १९६७

Kisan Shikshan Prasarak Mandal,Borgaon (Kale) Tq.& Dist. Latur

VASANTRAO KALE MAHAVIDYALAYA,

DHOKI, Tq. & Dist.- Osmanabad (MS).

: Special Issue Published By :

Aayushi
International Interdisciplinary
Research Journal

ISSN 2349-638x Impact factor 5.707
Peer Review Journal
Website : www.aiirjournal.com I Email : aiirjpramod@gmail.com
Chief Editor - Pramod Tandale